בס"ד

"דבר הלמד מעניינו": בין דרש לפרשנות

מיכאל אברהם[1]

בפרשתנו אנו מוצאים רשימה שלימה של איסורי ממון (ויקרא יט, יא-יג):

לֹא תִגְנֹבוּ וְלֹא תְכַחֲשׁוּ וְלֹא תְשַׁקְּרוּ אִישׁ בַּעֲמִיתוֹ: וְלֹא תִשָּׁבְעוּ בִשְׁמִי לַשָּׁקֶר וְחִלַּלְתָּ אֶת שֵׁם אֱלֹהֶיךָ אֲנִי יְקֹוָק: לֹא תַעֲשֹׁק אֶת רֵעֶךָ וְלֹא תִגְזֹל לֹא תָלִין פְּעֻלַּת שָׂכִיר אִתְּךָ עַד בֹּקֶר:

חז"ל עומדים על כך שישנה כאן חזרה על הציווי בעשרת הדיברות (שמות כ, יג): "לא תגנב". הם מציעים לכפילות הזאת פתרון באמצעות מידת דרש מרשימתו של רבי ישמעאל, "דבר הלמד מעניינו". מידת דרש זו מורה לנו לפרש ביטוי עמום על פי ההקשר בו הוא מופיע (ראה דוגמאות להלן).

וכך אנו מוצאים בבבלי סנהדרין (פו, א):

תנו רבנן: לא תגנב, בגונב נפשות הכתוב מדבר, אתה אומר בגונב נפשות, או אינו אלא בגונב ממון? אמרת: צא ולמד משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן, דבר הלמד מעניינו, במה הכתוב מדבר - בנפשות, אף כאן - בנפשות. תניא אידך: לא תגנבו - בגונב ממון הכתוב מדבר, אתה אומר בגונב ממון, או אינו אלא בגונב נפשות? אמרת: צא ולמד משלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן, דבר הלמד מעניינו. במה הכתוב מדבר - בממון, אף כאן - בממון.

הציווי בעשרת הדיברות מוסב על גניבת נפשות, שכן ההקשר הוא איסור רציחה (שמופיע שם מיד לפניו), ואילו זה שבפרשתנו עוסק בגניבת ממון, שהרי שאר הציוויים בפסוקים שמצוטטים בתחילת המאמר עוסקים בדיני ממונות. נציין שיש מהראשונים שלומדים מהפסוק כאן גם את האיסור על גניבת דעת.[2]

המדרש שהובא למעלה מציין את העובדה שהוא משתמש במידת דרש מרשימת יג המידות של רבי ישמעאל. ניסוח כזה אינו אופייני לשימוש הרווח במידות הדרש. אבל השימוש במידת דבר הלמד מעניינו בספרות חז"ל במקרים רבים מופיע עם ההקדמה הזאת.

לדוגמה, בסוגיית הבבלי חולין (סג, א), אנו מוצאים:

ת"ר: תנשמת – אתה אומר באות[3] שבעופות או אינו אלא באות שבשרצים? אמרת: צא ולמד מי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן, דבר הלמד מעניינו, במה הכתוב מדבר - בעופות, אף כאן - בעופות. תניא נמי גבי שרצים כה"ג: תנשמת - באות שבשרצים, אתה אומר באות שבשרצים, או אינו אלא באות שבעופות? אמרת: צא ולמד מי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן דבר הלמד מעניינו, במה הכתוב מדבר - בשרצים, אף כאן - בשרצים.

כאן מנסים לזהות את התנשמת שכתובה בתורה. היא כתובה בשני הקשרים, אחד בין העופות[4] והשני בין השרצים.[5] לכן מדרש אחד מסיק שהיא שייכת לעופות ואחר מזהה אותה בין השרצים.[6] שוב יש כאן שימוש במידת "דבר הלמד מעניינו" ושוב הדרשן מציין שהוא עושה שימוש במידה ששייכת לרשימתו של רבי ישמעאל. כך גם בבבלי חולין קטו, ב, ועוד.

דוגמה נוספת, והפעם במדרש אגדה, מופיעה ב**פסיקתא זוטרתא**:[7]

אשר עמי עומד. כענין שנא' ואנכי עמדתי בהר (דברים י י), והלא כתוב ואשב בהר (שם ט ט), ומהו עמדתי אחרתי, כך אשר עמי עומד עליה, אין עמידה זו אלא איחור, לפי שבשלש

---

[1] הרב ד"ר מיכאל אברהם, המכון הגבוה לתורה אוניברסיטת בר אילן. חבר בקבוצת הלוגיקה התלמודית באוניברסיטה וראש בית המדרש לדוקטורנטיות במדרשה.

[2] ראה בבלי חולין צד, א, ובחידושי הריטב"א שם.

[3] המילה "באות" מציינת מאוס. התנשמת היא המאוס שבעופות. ראה **חכמת שלמה**, חולין סג ע"א (תודתי לעורך על המקור).

[4] ראה ויקרא יא, יח (ומקבילה בדברים יד, טז.

[5] ראה ויקרא יא, ל.

[6] שרצים בהלכה הם רשימה סגורה של שמונה מכרסמים ממשפחת הלטאות (ראה בפסוקים שם). נהוג לזהות את התנשמת עם זיקית.

[7] שמות, פ' וארא, פרק ח.

עשרה מדות התורה נדרשת בהן, כאשר דרש ר' ישמעאל בתורת כהנים, וזה אחת מהן, דבר הלמד מעניינו:

המדרש מנגד בין שני פסוקים. פסוק אחד מדבר על כך שמשה עמד בהר סיני והשני מתאר אותו כיושב. מן ההקשר מבינים שהכוונה היא לא לעמידה במשמעותה המקובלת אלא לאיחור. גם כאן המדרש מציין שהמידה שייכת לרשימתו של רבי ישמעאל.

מדוע דווקא במידה זו חז"ל מוצאים לנכון להדגיש שנעשה כאן שימוש במידה מרשימתו של רבי ישמעאל? לפני שניגש להציע הסבר, עלינו להתבונן בדרך בה מופעלת המידה הזאת.

בספר **יבין שמועה**,[8] כלל קמז, מסביר שמידת דבר הלמד מעניינו באה לפרש את הסתום ולא ללמוד דין מסוים מדין אחר. זוהי מידת דרש הלכתית שמלמדת אותנו הלכה חדשה מתוך פירוש של מילה מקראית. משמעות דבריו היא שמידה זו אינה סוג של היקש אלא כלל פרשני (בעל משמעות הלכתית), בבחינת "גילוי מילתא". בעל **מידות אהרן**,[9] בפרק יד קובע שמידה זו היא מה שנקרא בש"ס בדרך כלל "ילמד סתום מן המפורש".

אם כן, מידת דבר הלמד מעניינו היא כלל פרשני שנראה לכאורה מובן מאליו. כשאנחנו ניגשים לספר כלשהו ורוצים להבין את משמעותו של מושג, אפשר לגשת למילון. אבל כשיש לנו כמה משמעויות אפשריות, עלינו להיזקק להקשר בו המילה מופיעה בטקסט. זהו בדיוק "דבר הלמד מעניינו". בחירת משמעות אחת מתוך כמה אפשריות על ידי התבוננות בקונטקסט. בדוגמה שהבאנו למעלה, גניבה יכולה להתפרש בכמה צורות (נפשות, ממון, או דעת), והקונטקסט מלמד אותנו שמדובר בגניבת ממון.

אלא שדווקא הפשטות הזאת אומרת דרשני. מדוע באמת נמנית המידה הזאת בתוך יג המידות של רבי ישמעאל? וכי אם לא היינו מקבלים את המידה הזאת במסורת מסיני לא היינו עושים בה שימוש? הרי זה כלי פרשני שמיושם בכל טקסט, ולא רק בתורה.

כדי לחדד את הקושי נתבונן בדוגמה ממידת דרש אחרת: "גזירה שווה" (=גז"ש). כבר ראשונים עמדו על כך שיש לה שני מופעים בסיסיים: 1. גז"ש הלכתית – השוואה בין שני הקשרים שבהם מופיעה מילה זהה, או דומה. 2. גילוי מילתא – פענוח של משמעות מילה על פי הופעה של אותה מילה במקום אחר. יש הבדלים בהתייחסות לשני הכלים המדרשיים הללו, אף שבמקרים רבים שניהם מכונים גז"ש.

התלמוד קובע שאדם לא דן גז"ש מעצמו אלא אם קיבלה מרבו, וזאת בניגוד לקל וחומר שאדם כן דן מעצמו.[10] והנה, יש מהראשונים שכתבו שגז"ש שאינה אלא גילוי-מילתא גם אותה אדם דן מעצמו. כך מצינו שרצו בגמרא (בבלי ב"מ פז, ב) ללמוד "קמה" שנאמרה באכילת פועל[11] מ"קמה" שנאמרה בקצירת העומר,[12] שבשניהם מדובר בקמה מחוברת שחייבת בחלה. למסקנת הסוגיא הלימוד הזה נדחה, ומכאן שהוא לא נמסר במסורת מסיני.[13] אם כן, לפחות על פי חלק מהראשונים מידת גילוי מילתא אינה באמת גז"ש, אלא מידה פרשנית שהתחדשה מדעתם של חכמים. מדובר בכלי פרשני הגיוני שיכול לשמש אותנו בכל טקסט, ולכן עושים בו שימוש גם בפרשנות המקרא. מעניין שיש מהראשונים[14] שמתייחסים לגילוי מילתא כזה כ"ילמוד סתום מן המפורש", כמו שראינו במידת דבר הלמד מעניינו. כאמור, גם מידת דבר הלמד מעניינו נראית כזאת. מדובר בכלי פרשני נוסף שלומד סתום מן המפורש. אז למה המידה הזאת כן כלולה ברשימת המידות? מדוע נדרשת מסורת כדי לאפשר לנו את השימוש בה?

ראינו שבעת שחכמים עושים שימוש במידת דבר הלמד מעניינו הם מוצאים לנכון לציין שהיא שייכת למידות הדרש של רבי ישמעאל. כעת נוכל להציע שהם באים לומר לנו שבכלי הפרשני הזה יש משום חידוש. הוא לא כלי פרשנות טריביאלי, ולכן דרושה מסורת שמורה לנו לעשות בו שימוש. כדי לראות זאת, נשוב לדוגמה בה פתחנו.

---

[8] ספר **יבין שמועה**, הוא פירושו של רבי ישועה יוסף הלוי מתלמיסאן, לספרו של רבי יוסף קארו **כללי הגמרא**. מהדורה מודרנית שלו יצאה על ידי שמריהו פורטנוי, מכון שער המשפט, ירושלים 1995.

[9] זהו החלק הראשון מתוך ספרו של רבי אהרן אבן חיים, **קרבן אהרן**, על הספרא, שעוסק במידות הדרש (כלומר מפרש את ברייתא המידות של רבי ישמעאל בתחילת ה**ספרא**). מהדורה חדשה (לא מדויקת ומשובשת למדיי) של החלק הזה, יצאה **על** ידי הספריה הספרדית, מכון בני יששכר 1992.

[10] ראה בבלי פסחים סו, א, ומקבילות. מקובל להסביר שקו"ח הוא מידה הגיונית, ולכן אדם דן אותה מעצמו.

[11] ראה דברים כג, כו.

[12] ראה דברים טז, ט.

[13] ראה חידושי הר"ן שם בתירוץ א ובחידושי הריטב"א שם בתירוץ ב.

[14] ראה בריטב"א הנ"ל.

ראינו שהמונח "גנבה" יכול להתפרש בשתי צורות: נפשות וממון. האם זה מובן מאליו שאפשר ללמוד את משמעותו מתוך ההקשר בו הוא מופיע? בעשרת הדיברות ההקשר הוא נפשות. כיצד רואים זאת? מסביר רש"י בסוגיית סנהדרין שם:

דבר הלמד מעניינו - אם אי אתה יודע במה הכתוב מדבר צא ולמד מפרשה שכתוב בה, ולפי הפרשה הוא נכתב אצלה, וכאן במה כל הענין מדבר - בנפשות, לא תרצח ולא תנאף כל אלה חייבי מיתות בית דין - אף לא תגנוב - בגניבה שיש בה מיתת בית דין.

ומה על עוד שתי דיברות חשובות שמופיעות בין חמש הדיברות האחרונות? "לא תחמוד" הוא איסור ממוני, ו"לא תענה ברעך עד שקר" גם הוא אינו דווקא בנפשות. גם בפרשתנו, אם נתבונן בפסוקים למעלה נראה שמופיעה שם גם שבועת שקר וחילול השם באמצע בין כל הלאוין הממוניים. אם כן בשני המקרים הללו ההקשר אינו קוהרנטי לגמרי. בעשרת הדיברות לא כל ההקשר שם עוסק בנפשות, וגם אצלנו לא כל הפסוקים עוסקים בממון.

אם היה מדובר כאן בהיסק פרשני רגיל, ספק אם יכולנו להכריע שבפרשת יתרו מדובר בנפשות ואצלנו בממון. אבל מכיון שיש מידת דרש שקיבלנו במסורת שמורה לנו במקרה של עמימות במשמעותו של מושג ללמוד מעניינו, או אז ניתן להסיק שסביר יותר ללמוד את הממון מפרשתנו ואת הנפשות מפרשת יתרו. המסורת היא חלק מהדרך למסקנה הפרשנית.

נסיים בהשערה שזוקקת מחקר שיטתי ומקיף יותר: ייתכן שבמדרשים שבהם עושים שימוש במידה זו ולא מופיע הפתיח הזה, שם באמת מדובר בכלי פרשני הגיוני ואוניברסלי, כמו גילוי מילתא, ולא במידת דרש ממש. בדומה להבחנה שפגשנו למעלה ביחס לגז"ש.